

гарненької дочки не можна було втримати в хаті – турки їх неодмінно переманювали і навертали в магометанство» [1, с.129-130].

Безумовно перебування Хотинщини під владою Молдовського князівства і Османської імперії значно вплинуло на історичну долю місцевого населення. Цей вплив позначився насамперед у топонимії краю. Вже згадувалась назва села Анадоли, яка є турецького походження.

Молдавсько-турецька доба позначилась і на таких назвах, як Атаки (від. молд. «отак» – табір, курінь), Дарабани (від молд. «дарабан» – піхотинець), Лівинці (від тур.-молд. «левсити», «левенець» – кіннотник), Кишло-Замжієве – Подвіп'ївка, кишло-Зелене – Зелена, Кишло-Неджимове – Оселівка, кишло-Солієве – Подвірне. Всі ці назви пов'язані із турецьким словом «казарма», «комора» та іменами турецьких командирів Замжія, Неджима, Солія, які наглядали за відповідними селами.

Не важко помітити, що перелічені топоніми так чи інакше пов'язані з військом (табір, піхотинець, кіннотник, казарма).

Завойовники приходять, панують але раніше чи пізніше забираються геть, а місцева людність залишається у своїх селах, у рідних селах, на прабатьківській землі. Отак і Хотинщина упродовж віків залишалася тим чим вона була, – часткою слов'янської України-Русі, яка під чужоземним пануванням зберегла свій український характер.

Джерела та література:

1. Добржанський О., Макар Ю., Масан О. Хотинщина: історичний нарис – Чернівці: Молодий буковинець, 2002.
2. Гайсенюк Я.С. Рукшин і рукшинці. – Чернівці: Букрек, 2005.
3. Ботушанський В., Гайсенюк Я. З історії селянських поземельних товариств Хотинського повіту Бессарабії в кін. XIX – поч. XX ст. // Питання історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 2000 – Т.4.
4. Добржанський О. Суспільно-політичне життя Хотинщини в XIX – поч. XX ст. // Хотину 1000 років Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 1000-літтю Хотина. – Чернівці: Прут, 2000.
5. Історія міст і сіл Української РСР: Чернівецька область. – К: УРЕ, 1969.
6. Історія України. – Львів: Світ, 1996.

Віктор САНДУЛЯК
(Хотин)

ВОЄННІ ПОДІЇ 1788 РОКУ ПІД ХОТИНОМ (ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ОЧЕВИДЦІВ)

У 1787 році російська імператриця Катерина II здійснила тріумфальну подорож до Криму. Її супроводжували представники іноземних дворів та австрійський імператор Йосиф II, а на Дніпрі зустрів польський король Станіслав-Август. Імператриця продемонструвала продовження активної зовнішньої політики на півдні. Росія готувалася до війни з Туреччиною і такий хід мав підкреслити, що вона не допустить перегляду умов Кючук-Кайнарджийського мирного договору 1774 року та відновлення Кримського ханства. Це також мало свідчити про те, що позицію імператриці підтримують союзники.

Катерина II діяла рішуче. «Булгакову, нашому министру при Оттоманской Портѣ, приказано было подать ноту, въ которой, между прочимъ, требовано: чтобы Турція позволила имѣть консула в Варнѣ: чтобы признала Ираклія русскимъ вассаломъ, чтобы обузда татаръ закубанскихъ, беспокоившихъ набѣгами границы Россійской имперіи, чтобы объяснила о военныхъ своихъ приготовленіяхъ и чтобы отвѣт на все это данъ былъ безъ замедленія» [1, с.66-67].

Османська імперія, бажаючи скористатись з несприятливих обставин, що склалися, на той час, для Росії: неврожай, що призвів до голоду в ряді районів країни; різке загострення відносин зі Швецією, що не давало змоги Росії використовувати у війні з Туреччиною Балтійський флот, як це було під час російсько-турецької війни в 1768-1774 роках, відхилила цей, явно провокаційний ультиматум Росії. «Диванъ вмѣсто отвѣта объявилъ войну Россіи, 5 августа, и заключилъ нашего посланника Булгакова въ Семибашенный замокъ. По полученіи сего извѣстія, императрица выдала манифестъ о войнѣ противъ турокъ. Равно, какъ скоро дошло извѣстіе до императора Іосифа, такъ и онъ объявилъ войну Оттоманской Портѣ» [1, с.67-68].

Починаючи війну, Туреччина мала намір головними силами наступати в Правобережній Україні та, одночасно, висадити великі десанти в Криму, в гирлі Дніпра і на Чорноморському узбережжі Кавказу (рис. 1).

Рис.1. Карта «Русско-турецкая война 1787-1791 гг.»

У вересні-жовтні 1787 року турки, спробували оволодіти Кінбурном (турецька фортеця, заснована в 15 ст. на Кінбурнській косі в гирлі Дніпра. З 1774 року належала Росії). «Неприятель делал вид сделать из Очакова через Лиман по сию сторону Десант, чтоб учинить нападение на сию малую крепость. Когда о сем свести, то поручили Генералу Суворову начальство над detachmentом, для прикрытия сей косы и входу в Таврическую область» [2]. Опис тих подій знаходимо в Реляції «О прошедшей баталии при Кинбурге, и одержанной совершенной над неприятелем победе октября 1-го на 2-е 1787» написаній Суворовим 7 жовтня 1787 року до князя Потьомкіна-Таврійського: «Между тем, против утра усмотрено было довольно турок на мысу Кинбурской косы, которых число перевозимыми с кораблей непрестанно умножалось, и видно было, что они с великою поспешностью работали в земле для приближения к крепости. Я учредил следующую диспозицию: в первой линии быть орловскому и шлиссенбургскому полкам, во второй линии козловскому; легкому батальону муромских солдат, стоявшему от

Кимбурга в 14 верстах, когда прибудет, и двум легкоконным резервным эскадронам павлоградского и мариупольского полков: донским казачьим полкам Орлова, Раева и Сычева, приказал быть с флангов. В крепости оставил две роты шлиссенбургских и при вагенбурге за крепостию по одной роте орловского и козловского полков. Павлоградскому и мариупольскому легкоконным полкам, стоявшим от крепости в 70 верстах, и санктпетербургскому драгунскому, в 36 верстах, приказал к оной приблизиться. Видя много сильного неприятеля подступившего к Кинбургу на одну версту, решил я дать баталию!» [3]. Висадивши десант в кількості 5-6 тис. чоловік, турецькі кораблі відійшли, а солдати почали підступати до фортеці. Суворов заборонив контратакувати, поки турки не підійшли на 200 кроків до фортеці, а потім сам очолив контратаку. В результаті турецькі війська були притиснуті до берега, і їх залишки вночі повернулися на кораблі, втративши близько 4 тисяч убитими (рис. 2).

Рис.2. «Черновой план набросанный Суворовым» битвы 1787 року біля фортеці Кінбург

Победа совершенная. Поздравляю вашу светлость. Флот неприятельской умолк. Незадолго пред полуночью мы дело кончили и пред тем я был ранен в левую руку на вылет пулею. По объявлению пленных было варваров 5 000 отборных морских солдат; из них около 500 спастись могло. В покорности моей 14 их знамен пред вашу светлость представляю...» [3], писав Суворов Потьомкіну.

Перемога при Кінбурні стала першою великою перемогою російських військ у російсько-турецькій війні 1787-1791 років. Вона фактично завершила кампанію 1787, оскільки турки в цьому році більше не вживали ніяких активних дій.

Зимою, наприкінці 1787 року, Росією «Составлены были двѣ арміи: Украинская, подъ командою фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева-Задунайского, которая должна была вступить в Польшу и приблизиться к Днѣстру; правый флангъ оной арміи составлялъ корпусъ подъ командою генераль-аншефа, графа Ивана Петровича Салтыкова центр арміи составлялъ корпусъ генераль-аншефа Эльмта, лѣвый флангъ составлялъ корпусъ генераль аншефа Михаила Федотовича Каменского. Вторая армія Екатеринославская, состояла подъ командою фельдмаршала свѣтлѣйшаго князя Григорія Александровича Потемкина-Таврическаго...» [4, с.68].

Головною армією була «Екатеринославская Потемкина (82000 человек и 180 орудий, не считая полковых) [4, с.149] та допоміжна «или Украинская Румянцева (37000 человек и 50 орудий)» [4, с.149] (рис. 3).

Рис.3. Карта «Русско-турецкие войны 1769-74 и 1787-91 гг.»

Потьомкін мав наступати від Дніпра, через Буг і Дністер на Дунай та заволодіти сильними фортецями - Очаковим і Бендерами. Українська армія Румянцева мала допомагати Потьомкіну з флангу.

«Румянцев в Подолии должен был выйти на среднее течение Днестра, поддерживая связь с союзниками-австрийцами» [4, с.149].

Будучи другом та союзником Катерини II Імператор Йосиф II, після того, як Османська імперія оголосила війну Росії, прийняв рішення підтримати союзника, і в січні 1788 року Австрія оголосила війну Туреччині.

Австрія втрутилася в російсько-турецьку війну, так як мала зобов'язання перед Росією за союзним договором 1781 року. «Австрийская армия – 187 000 под личным начальством цесаря Иосифа II находилась у сербских границ, выслал в северную Молдавию для связи с русскими 18-тысячный корпус принца Кобургского» [4, с.149], який мав діяти вздовж річки Прут, і взяти фортецю Хотин. «Галицько-буковинський корпус цісарського війська під командуванням Принца Й. Кобурга за підтримки російських частин блокував Хотинську фортецю у травні 1788 р. ...» [5, с.126]. Турки намагалися деблокувати Хотин ззовні, але російська Українська армія запобігла турецькому прориву. «Румянцев перешел в июле Днестр и выслал на помощь Кобургскому, тщетно пытавшемуся овладеть Хотинском, дивизию Салтыкова» [4, с.150] (рис. 4).

Рис.4. Карта «Русско-турецкая война 1787-1791 гг.»

Ці події знайшли відображення у писемних джерелах того часу. До таких джерел можна віднести нарис «Князь Павел Дмитриевич Цицианов», що був опублікований у журналі «Русская старина» (№4 за 1890 р. – Т. 66.). Автор нарису – генерал-лейтенант, військовий письменник, професор Військової Академії та редактор журналу «Русский Инвалид» (1855-1861 рр.) Петро Семенович Лебедев. Ще одним цінним джерелом можна вважати «Записки Льва Николаевича Энгельгардта 1766-1836», автором яких є російський генерал-майор Лев Миколайович Енгельгард.

На підставі цих джерел спробуємо подивитися на воєнні події 1788 року, що відбулися біля стін Хотинської фортеці, очима офіцерів російської армії, які були учасниками та очевидцями тих подій.

Та спочатку декілька слів про самих очевидців.

Не про багатьох генералів писав О.С. Пушкін, та саме за князя П.Д. Цицианова йде мова у його відомій повісті «Кавказский пленник»:

И воспою тот славный час,
Когда, почув бой кровавый,
На негодуемый Кавказ
Поднялся наш орел двуглавый;
Когда на Тереке седом
Впервые грянул битвы гром
И грохот русских барабанов,
И в сече, с дерзостным челом
Явился пылкий Цицианов.

А.С.Пушкин [6, с.25]

Князь Цицианов Павло Дмитрович (рис. 5) – генерал від інфантерії, походив зі знатного грузинського княжого роду (рис.6) і перебував в близьких родинних стосунках з останнім царським родом Грузії.

Павло Дмитрович народився 8 вересня 1754 в Москві. «Свое имя он получил в честь деда, Паата (Павла) Цицишвили, который выехал из Грузии в составе свиты царя Вахтанга VI в 1725 году» [7, с.18].

Коли Цицианову виповнилося 7 років, він був занесений до списків лейб-гвардії Преображенського полку. В 1777 році, у званні капітан-поручика, не зважаючи на молодий вік, він командував егерською ротою цього полку. «В следующем году он, по собственному желанию, был выпущен из гвардии в армию, – с чином полковника в Тобольский

Рис.5. Князь Цицианов Павло Дмитрович

Рис.6. Герб князів Цицианових

пехотный полк, расположенный в г. Выборге и состоявший под командой его родного дяди по матери кн. М. М. Давыдова» [8].

В 1785 році Цицианов отримав чин полковника, а в 1786 він вже командував Санкт-Петербурзьким гренадерським полком. Саме цей полк в 1787 році увійшов до складу 4-ї дивізії Української армії, якою командував граф Румянцев та яка, на той час, воювала проти Турції. «Всю кампанию 1787 г. и первую половину 1788 г. Цицианов провел, как и большая часть Украинской армии, в бездействии и только 2 июля прибыл со своим полком к крепости Хотину, осажденной русскими и австрийскими войсками. 31 июля он был в первом огне, участвовал в отражении сильной вылазки гарнизона и за свою распорядительность и энергию заслужил одобрение Румянцева» [8].

Інформацію, що стосується саме тих подій, знаходимо у нарисі П.С. Лебедева «Князь Павел Дмитриевич Цицианов». У даній праці автор згадує про «сборник сочинений кн. Павла Дмитриевича Цицианова начатый имъ въ февралѣ 1787 году и продолжающийся до декабря 1790 года; сборникъ этотъ носитъ заглавіе «Собрание разныхъ моихъ сочинений, относящихся какъ къ наставленію офицеровъ вѣрненнаго мнѣ полка, такъ и другія разсужденія мои по военной части, начатое 1787 года въ февралѣ» [9, с.141-142], який йому вдалося розшукати. Серед переліку назв 10-и статей, що увійшли до цієї збірки згадується стаття під назвою «Разсужденіе о Хотинской блокадѣ, писанное въ 1788 г. подъ самыми хотинскими стѣнами.» [9, с.142].

Саме ця стаття, під назвою «Блокада и взятіе Хотина» (у скороченому вигляді) є серед трьох статей, які автор даного нарису викорис-

тав, змальовуючи особистість князя Цицианова, його погляд на військову справу та критичну оцінку дій сучасників.

З тих рядків, які були опубліковані в нарисі, стає цілком зрозуміло, що князь, явно, був незадоволений діями союзників (австрійців): «Описывая блокаду Хотина в 1788 году, кончившуюся тѣмъ, что турецкій гарнизонъ, принужденный къ сдачѣ, былъ выпущенъ изъ крѣпости съ оружіемъ и багажемъ, Цициановъ объясняетъ эту неудачу слѣдующимъ образомъ: «За нужное нахожу сдѣлать картину цесарскаго войска, съ нами подъ Хотинѣмъ бывшаго» [9, с.145]. І далі Цицианов яскраво змальовує все

Рис.7. Принц Фрідріх Іосія Саксен-Кобург-Заальфельдськ

те, що стосувалось дій австрійського війська. Насамперед, значна увага приділяється постаті командуючого: «Начальникомъ былъ принцъ Саксъ-де-Кобургъ (рис. 7), человекъ пречестнѣйшій и преблагороднѣйшій, но не великой тактикъ и съ турками въ войнѣ никогда не бывавшій; слѣдовательно, ни правилъ ихъ, ни высокомерія ихъ, при самой даже крайности, не знал, что ниже видно будетъ.» [9, с.145-146]. А далі видно таке: «Потомъ, когда турки были доведены до крайности, то принцъ Саксъ-де-Кобургъ, не дождавшись, чтобъ они требовали капитуляцію (которую бы они, конечно, черезъ день послѣ того потребовали, не смотря что графъ Ива (нѣ) Пе (тровичъ Салтыковъ) его уговаривалъ, чтобъ не посылать, а дождаться отъ нихъ, чтобы быть властителями тѣхъ условій, послалъ спросить: желаютъ ли они сдаться?» [9, с.145-146].

Підсумовуючи вищезазначене П.С. Лебедев пише: «...отзывъ Цицианова о принцѣ Кобургскомъ, въ разсказѣ о взятіи Хотина, увеличиваетъ

еще болѣе заслуги Суворова въ кампанію 1789 г., потому что, с нашимъ непобѣдимымъ полководцемъ, и принцъ Кобургскій являлся героемъ въ сраженіи при Фокшанахъ и Рымникѣ.» [9, с.143].

Дісталось від Цицианова і іншим: «Пѣхота столько дурна (была), что превосходитъ все воображеніе; а имянно: неопрятна, безъ повиновенія, безъ малѣйшаго почтенія къ начальникамъ, безъ всякаго порядка.» [9, с.146], але далі князь дещо пом'якшує свої критичні зауваження та робить деякі пояснення: «Если судить о всей пѣхотѣ по сей, то ни въ какомъ государствѣ хуже ея нѣтъ. Но сужденіе будетъ несправедливо, потому что то были, говорятъ, третьи батальоны, которые и у нихъ худшими почитаются.» [9, с.146]. Цікаво те, що Цицианов цілком справедливий у своїх зауваженнях: «Гусары хороши, то есть ѣздоки совершенные и молодцы, но въ должности не точны, то есть, на ведетахъ стоя, когда жена придетъ, то он слѣзетъ с лошади и сядетъ с ней обѣдать тут же.

Артиллерія и вся упряжь, всѣ чины и должности, принадлежащія къ войску, въ отличномъ порядкѣ и самые лучшіе.» [9, с.146]. Не обминув своєю увагою Цицианов і облаштунок австрійського табору: «Лагерь ихъ ничто иное, какъ дурная ярмарка; весь лагерь набитъ женщинами, сидящими между палатокъ и торгующими виномъ и прочимъ. Духота и вонь оттого преужасная.» [9, с.146], та в іншому місці: «Бабы отправляютъ свои торги, мной сказанные, даже и въ ретраншаментѣ, когда цесарцы бывають тамъ на караулѣ.» [9, с.146].

Підсумком дій цісарського війська є наступні слова князя: «Съ симъ-то войскомъ мы держали городъ въ блокадѣ и сіе то войско было причиною, что турки, сдѣлавъ перемиріе и потомъ, когда имъ наши требованія сказаны были, и они, взявъ сроку на пять дней, слова не сдержали и на тотъ раз не сдались ...» [9, с.146], а також: «Турки оказывали цесарцамъ презрѣніе примѣтное и говорили публично цесарскимъ офицерамъ, что если бы русскихъ не было, то они не только бы не отдали крѣпость, но прогнали бы ихъ за Черновицу.» [9, с.146-147].

Князь на власні очі бачив все про, що писав і про це свідчать наступні рядки: «Сколь ни невыгодными почитаютъ сіи условія, но городъ взятъ, так что онъ російскимъ войскамъ стоитъ только семи человекъ жизни (которые были убиты), да раненыхъ человекъ три; один изъ нихъ былъ раненъ на ночной батарее и на моемъ карауле. ... Вотъ вкратцѣ бывшее подъ Хотинѣмъ; более писать некогда, для того, что занятъ службою и картежною игрою.» [9, с.147] (рис. 8).

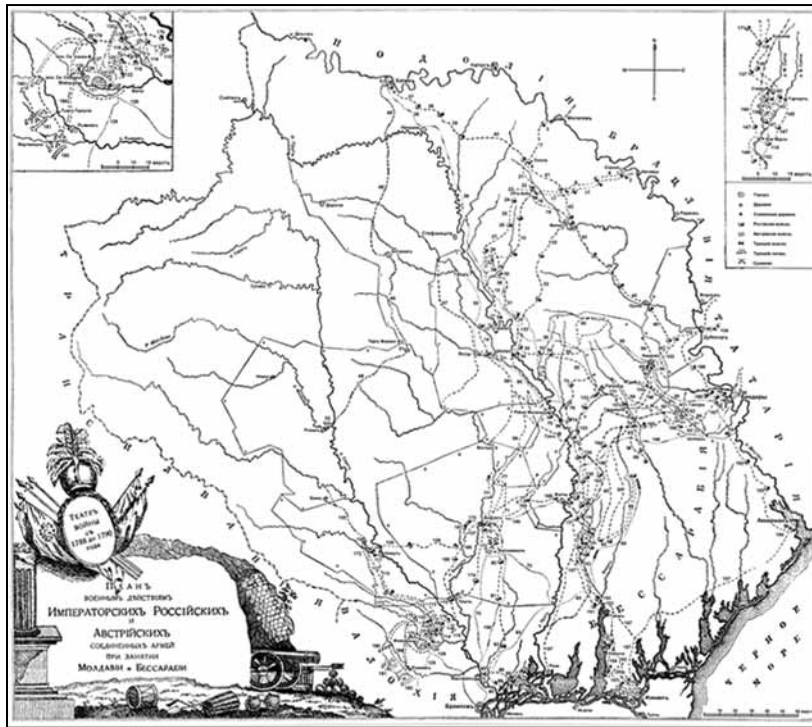

Рис.8. «Театръ войны съ 1788 до 1790 года»

Ще одним очевидцем подій, що відбулися у 1788 році в районі Хотина був Лев Миколайович Енгельгард (рис. 9), який на той час, в чині майора служив у Сибірському гренадерському полку, що входив до складу Української армії, якою командував генерал граф Салтиков.

В 1788 році «Собравшейся Украинской армии главный корпусъ получилъ повелѣніе идти къ Могилеву, что на Днѣстрѣ.» [1, с.75]. Отож отримавши наказ, спочатку авангард у складі 5-ти батальйонів, 6-ти ескадронів і Донського полку Грекова, а потім і увесь корпус, в районі Могильова переправився через Дністер, зайняв пануючі висоти та став табором. До складу корпусу входив і Сибірський гренадерський полк, який складався з чотирьох батальйонів. «Первыми двумя батальйонами въ лагерьъ начальствоваль самъ полковникъ, а какъ подполковникъ откомандированъ былъ для командованія своднымъ гренадерскимъ

батальйономъ въ авангардъ то, как старшій по немъ въ лагерьѣ, 3-мъ и 4-мъ батальйонами полка командовал я...» [1, с.77] пише Енгельгард у своїх записках.

Рис.9. Лев Миколайович Енгельгард

Після короткочасної зупинки корпус вирушив у похід і «Второй лагерьъ былъ при деревнѣ Плопахъ, въ 30 верстахъ от Днѣстра; тут пробыли болѣе мѣсяца, въ ожиданіи дѣйствія осады Очакова и Хотина.» [1, с.80].

Після довгого очікування в таборі «... отпросился я къ Хотину на короткое время, посмотрѣть осаду и видѣться съ моимъ зятемъ С.К. Вязьмитиновимъ, тогда бывшимъ въ томъ корпусе.» [1, с.81]. Таким чином майор, на деякий час, став свідком подій, що відбувались біля Хотина у 1788 році. Насамперед, молодого офіцера, а йому було на той час 22 роки, цікавило все, що стосується фортифікації та озброєння, як російської так і австрійської армій. Це стало можливим завдяки зятю Енгельгарда, який з дозволу графа Салтикова, дав йому свого ад'ютанта, для того: «... чтобъ осмотрѣлъ всѣ батареи и траншеи, которыя только вели Цесарцы, а наши, пользуясь рвами около Хотина, закривались оными, отъ канонады» [1, с.81]. Відвідавши обидва табори, Енгельгард зробив наступні висновки: «Ни у Австрійцевъ, ни у Русскихъ осадной артиллерии не было; батареи были въ такомъ отдалении, что едва двѣнадцати-фунтовые ядра доносило до бруствера, а гранаты изъ полумортирныхъ единогоговы никакого дѣйствія не призывали; ночью подвигали батареи безъ всякого закрытія, а безъ цѣли выстрѣлы не дѣлали ни малѣйшаго вреда.» [1, с.81].

Рис.10. Зображення Хотинської фортеці (1788 р.)

Не обійшлася подорож Енгельгарда і без пригод. Одного разу він мало не потрапив в полон до турків. Ось як це сталося: «У Дністра былъ во рву егерскій постъ, не допускавшій Турокъ пользоваться хорошою ключевою водою. «Осмотрѣвъ оный адъютантъ Сергѣя Кузмича узналъ, что ночью, перейдя ровъ, заложена была батарея которая и была намъ видна, но не зналъ, что проѣздъ къ оной по сю сторону рва шель очень близко непріятельскаго ретраншемента, а ровъ былъ такъ крутъ, что едва съ трудомъ можно сойти пѣшкомъ. Лишь только мы нѣсколько проѣхали, какъ егеря стали намъ кричать: «Остерегитесь, Турки васъ видятъ и намѣреваются выйти изъ ретраншемента, чтобы васъ схватить,» - а мы уже такъ заѣхали, что возвратиться къ егерскому посту значило быть еще ближе к ретраншементу, а до батареи еще было далеко; отдаться въ плѣнъ охоты не было, а равно даромъ и убиту быть; потому я рѣшился, не смотря на крутизну рва, спуститься и рвомъ добратся до егерскаго поста, что, благодареніе Богу, удалось. Можно сказать у страха глаза велики: въ обыкновенное время конечно никто не осмѣлится спуститься на лошади въ сей буеракъ» [1, с.81-82]. Іншу свою пригоду Енгельгард описав з гумором:

«Долженъ я еще признаться въ моей храбрости: съ польской стороны, по правой стороне Днѣстра, заложена была сею же ночью батарея, которую я желалъ видѣть; Турки, для воспрепятствованія работы, стреляли ядрами; первое, которое я услышалъ, заставило меня съ такою торопливостію нагнуться, что обѣ шлифныя пряжки у меня лопнули.» [1, с.82].

Після всіх цих пригод «Пробывъ при Хотинѣ два дня, возвратился я въ главный корпусъ.» [1, с.82].

Таким чином, завдяки цим джерелам, вдалося змалювати дуже цікаву картину кампанії 1788 року (рис. 10), але на жаль лише за поглядами російських офіцерів.

Джерела та література:

1. Записки Льва Николаевича Энгельгарда 1766-1836. - М.: Издание «Русского Архива», 1868 – 238 с.
2. Письмо инженера Екатеринославской армии о сражении на Кинбурской косе (Херсон Апреля 7 дня 1788 года). Перечень собственного своего Журнале В продолжение прошедшей войны При завоевании Молдавии и Бассарабии с 1787 по 1890 год, С приобщением одного Чертежа. Сочинял В письмах к своему другу Императорской Российской службы Сек: Майор фон Раан. - [Электронный ресурс, Режим доступа: <http://muzhchiny-zhenwiny.ru/dc21.html>]
3. Вторая Турецкая война в царствование Екатерины II. 1787-1791 г. / Составил Генерального штаба полковник А.Н. Петров. - С.-Петербург, 1880. - [Электронный ресурс, Режим доступа: <http://muzhchiny-zhenwiny.ru/dc21.html>]
4. А.А. Керсновский История Русской армии в четырех томах. – М.: Голос, 1992. - Т. 1. - с.149.
5. Олександр Добжанський, Юрій Макар, Олександр Масан. Хотинщина. – Чернівці: Молодий буковинець, 2002. – с.126
6. А.С. Пушкин. Кавказский пленник. Цыганы. Полтава. Медный всадник. М.: АСТ, 2004 - с.25
7. Владимир Лапин. Цицианов. Жизнь замечательных людей. - М.: Молодая гвардия, 2011. – с.18
8. Б.Савинков. Генерал от инфантерии Цицианов (1754-1806).[Электронный ресурс, Режим доступа: <http://wars175x.narod.ru/175mmr.html>]
9. Русская старина. // Ежемесячное историческое издание Мих. Ив. Семева. 1890 г. Апрель.- Май. – Июнь. Двадцать первый годъ издания. Томъ шестьдесятъ шестой. С.-Петербургъ, 1890. – 740 с.